

**ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ ПОКАРАННЯ ВИПРАВНИХ РОБІТ
В УСРР (УРСР) 1919–1960-ТІ РР.**

У статті проаналізовано кримінальне та кримінально-виконавче законодавство, яке регламентувало застосування покарання у вигляді виправних робіт в УСРР (УРСР) у 1919–1960-ті рр. Розкривається сутність покарання виправних робіт та його види в означений період. Характеризується діяльність спеціального органу, що займався організацією виконання виправних робіт. Акцентується увага на причинах, які впливали як на збільшення, так і на зменшення кількості вироків судів, що містили покарання виправні роботи.

Ключові слова: примусові роботи, виправні роботи, покарання, не пов'язані з позбавленням волі, Кримінальний кодекс УСРР (УРСР), вирок суду, бюро примусових робіт.

В статье проанализированы уголовное и уголовно-исполнительное законодательство, которое регламентировало применение наказания в виде исправительных работ в УСРР (УССР) в 1919–1960-х гг. Раскрывается сущность наказания исправительных работ и их виды в указанный период. Характеризуется деятельность специального органа, который занимался организацией выполнения исправительных работ. Акцентируется внимание на причинах, которые влияли как на увеличение, так и уменьшение количества приговоров судов, содержащих наказание исправительные работы.

Ключевые слова: принудительные работы, исправительные работы, наказания, не связанные с лишением свободы Уголовный кодекс УССР (УССР), приговор суда, бюро принудительных работ.

The article analyzes the criminal and criminal-executive legislation regulating the use of punishment for corrective labor in the USSR (1919–1960). The essence of the punishment of correctional works and its types in the marked period is revealed. Characterized by the activities of a special body engaged in the organization of corrective labor. The emphasis is on the reasons that influenced both the increase and the decrease in the number of sentences of the courts that contained punishment for corrective labor.

Key words: compulsory labor, correctional work, punishment, not related to imprisonment, the Criminal Code of the Ukrainian SSR, the verdict of the court, the bureau of forced labor.

Вступ. Науковою розробкою еволюції покарання у вигляді виправних робіт у радянський час займалися такі вчені, як: Г.А. Аванесов, Г.А. Алексеева, А.П. Базунов, І.А. Вартильська, В.Я. Богданов, І.А. Бушуев, Т.М. Грекова, С.І. Дементьев, А.Л. Дзигарь, І.А. Кириллова, А.В. Корнеева, Ю.Б. Мельникова, А.С. Михлин, Е.В. Рогова, Н.А. Стручков, Ю.М. Ткачевський, Б.С. Утевський, М.Д. Шаргородський, О.М. Шармар та ін. Однак низка питань залишається недостатньо висвітленими.

Постановка завдання. Мета статті – проведення аналізу радянського кримінального та кримінально-виконавчого законодавства УСРР (УРСР) у 1919-1970-ті рр. щодо формування та розвитку інституту покарання у вигляді виправних робіт.

Результати дослідження. Після жовтневого перевороту 1917 р. радянська влада відмовилася від концептуальних підходів тієї системи покарань, яка була сформована у російсько-

му кримінальному праві відповідно до «Уложения о наказаниях уголовных и исправительных» (1845 р.), «Устава о наказаниях, налагаемых мировыми судьями» (1864 р.) «Уголовного уложения» (1903 р.) та інших законодавчих актів. Покарання перетворилося на репресивний інструмент реалізації політики радянської влади.

Після встановлення влади більшовиків з'являється низка нових видів покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, яких не було у дореволюційному кримінальному праві Російської імперії. До системи покарань належали: попередження; громадський осуд (у публічному засіданні суду); доведення до всіх рівнів в організації, в якій працює засуджений, про вчинене ним правопорушення; догана; сувора революційна догана; примусове політичне виховання; позбавлення карток; виключення з об'єднання; відшкодування заподіяної шкоди; примус до дії, який не передбачає фізичного обмеження; грошові відрахування у потрібному розмірі (для дезертирів); позбавлення назавжди або на термін всього земельного наділу або його частини (для дезертирів); грошовий штраф; секвестр і конфіскація майна (часткова або повна); заборона виконувати ту чи іншу роботу; заборона займати ту чи іншу посаду; висилка з певної місцевості; громадські примусові роботи; примусові роботи на рудниках (для капіталістів-саботажників); залучення на тяжкі примусові роботи без позбавлення волі на тому ж підприємстві або поза його межами на термін до 6 місяців; направлення у штрафну частину; направлення на фронт (для військовослужбовців); позбавлення (поразка) всіх або деяких політичних прав (на термін або без терміну) [1, с. 7-8].

Особливого широко застосовувалися примусові роботи. У розглянутий період терміни «примусові роботи», «суспільно корисні роботи», «виправні роботи», «виправно-трудова робота» використовувалися як синоніми через неусталену термінологію і відсутність уніфіковано підходу у законотворчій діяльності. Формулювання поняття покарання «виправні роботи» вперше вживалося в інструкції Народного комісаріату юстиції (далі – НКЮ) від 19 грудня 1917 р. «О революционном трибунале, его составе, делах, подлежащих его ведению, налагаемых им наказаний и о порядке ведения его заседаний» [2]. Водночас, зазначена інструкція передбачала лише включення таких робіт до системи кримінальних покарань [3]. Це покарання офіційно отримало назву «виправно-трудова робота» у 1933 р.

У законодавстві і судовій практиці розглянутого періоду зазначається про два види примусових робіт: 1) примусові роботи без позбавлення волі; 2) роботи, які призначаються додатково до позбавлення волі. Необхідно зазначити, що згідно з Тимчасовою інструкцією «Про позбавлення волі як міри покарання і про порядок відбування такого», затвердженою постановою НКЮ від 23 липня 1918 р., передбачалося застосування покарання позбавлення волі, поєднане із короткочасними примусовими громадськими роботами (строком до 3 місяців). У деяких декретах вони називалися виправно-трудовами роботами, хоча за своїм змістом відрізнялися від однойменного покарання, застосовуваного у теперішній час [4, с. 57].

Необхідно зазначити, що цей вид покарання закріплювався і іншими актами до прийняття КК УСРР (1922 р.) [5], зокрема Рада народних комісарів (далі – РНК) РРФСР 20 липня 1918 г. видала декрет № 3 «О суде» [7], який містив положення, що залишається поза увагою дослідників. Відповідно до тексту Цього декрету, позбавлення волі на строк до трьох місяців у місцевостях, призначених для відбуття покарання примусових громадських робіт, виконання цього покарання могло застосовуватися без утримання винного під вартою. Це дозволяє констатувати, що таке умовне звільнення від відбування позбавлення волі надалі трансформувалося в умовне засудження до позбавлення волі з обов'язковим залученням засудженого до праці (ст. 25-1 КК УРСР 1960 р. [8]) або обмеження волі (ст. 61 КК України 2001 р. [9]).

Суди, призначаючи це покарання, не займалися його виконанням, воно забезпечувалося, як правило, трудовими колективами, співробітниками НКВС або представниками громадськості. Невизначеність порядку виконання примусових робіт, а також поширене їх застосування як у законодавчій, так і у судовій практиці, зумовило утворення спеціального органу, що займався організацією примусових робіт. У 1919 р. такий орган був створений під назвою Бюро примусових (виправно-трудова) робіт при раді робітничих, солдатських і селянських депутатів. Це орган функціонував на підставі спеціального «Положення о бюро принудительных работ» [10], затвердженого 7 травня 1919 р. Центральним каральним відділом НКЮ РРФСР [11, с. 16].

У 1919 р. у п. «м» ст. 25 «Керівних началах з кримінального законодавства РРФСР» законодавець закріплює примусові роботи у системі кримінальної репресії і використовує формулювання «принудительные работы без помещения в места лишения свободы». Після прийняття КК УСРР 1922 р. ця міра кримінальної репресії набуває широкого застосування до засуджених [12, с. 44; 13].

У КК УРСР (1922 р.) у системі покарань закріплювалися без позбавлення волі і поділялися на: а) роботи за фахом; б) примусові роботи (некваліфіковані роботи) [5; 6]. Застосування примусових робіт дозволялося і до осіб, які вчинили тяжкі злочини. У більшості законодавчих актів цього періоду позбавлення волі пов'язувалося з примусовими роботами, що дозволяло забезпечити виховання особи через трудову дисципліну. Виконанням вироків, які містили примусові роботи без позбавлення волі (утримання під вартою) покладалося на Центральний виправно-трудоий відділ НКЮ і його органи на місцях, які здійснюють своє керівництво через бюро примусових робіт.

Згідно з декретом ВЦВК і РНК від 6 вересня 1926 р. було встановлено, що у місцевостях, в яких немає місць ув'язнення, виконанням покарання у виді примусових робіт видають повітової, волосні та районні виконавчі комітети, а у 1928 р. до здійснення цих функцій були залучені сільські ради [14, с. 25]. Результати застосування примусових робіт до засуджених свідчать, що вони де-факто звільнялися від кримінальної репресії із-за неможливості забезпечення їх працею. У зв'язку з цим виконання вироків щодо примусових робіт перетворилося у складну проблему і їх винесення почало різко скорочуватися [8, с. 43].

Це призвело до змін у законодавчій регламентації застосування примусових робіт. У КК РСФРР (1926 р.) та КК УСРР (1927 р.) було скасовано розподіл примусових робіт на два види [16]. Встановлювався новий порядок виконання примусових робіт, згідно з яким засуджені продовжували працювати за місцем постійної роботи. 6 вересня 1926 р. було прийнято постанову ВЦВК і РНК РСФСР «Об организации принудительных работ без содержания под стражей», яка змінювала порядок їх відбування. Передбачалося, що якщо засуджений працював за наймом, то він відбував покарання «за місцем виконання своєї роботи». І з цього часу органи, які відали виконанням примусових робіт працевлаштовували лише тих, хто не працював [16]. Зазначені зміни призвели до того, що робота, яка виконувалася засудженим, втратила свій примусовий характер.

Оскільки праця засуджених нічим не відрізнялася від роботи інших працівників, то законодавець змушений був перебудовувати структуру цього покарання «на засадах господарської вигідності» так, щоб вони являли собою реальний захід репресії [17]. Така позиція законодавця остаточно визначила напрям подальшого розвитку змісту виправних робіт, який полягав у посиленні репресивного характеру покарання, тому що нижньої межі відрахувань взагалі не існувало. Доказом цього є положення закону: «из заработка осужденного... производится удержание в доход государства в размере... до двадцати процентов...» (ст. 44 Основ кримінального законодавства Союзу РСР 1958 р.) [18].

КК УСРР 1960 р. закріплював два види виправних робіт без позбавлення волі: 1) за місцем роботи засудженого та 2) в інших місцях, які визначалися органами, що виконували виправні роботи, але за місцем проживання засудженого [19]. Поширилася тенденція заміни виправних робіт позбавленням волі. Середньорічний показник заміни виправних робіт позбавленням волі у період з 1963 р. по 1970 р. склав 3,6%. У 1972 р. у зв'язку зі спрощенням порядку заміни досягав 6,2%. Середньорічний показник рецидиву дорівнював 8,5%, у 1972 р. – 5,5%. Зниження рецидиву у 1972 р. відбулося внаслідок збільшення майже у два рази заміни виправних робіт позбавленням волі. У наступні роки рецидив серед осіб, знятих з обліку за відбуттям покарання, неухильно збільшувався.

Кримінально-правова політика формувалася, виходячи з ідеї про посилення виховних можливостей покарання. Організаційно-правові умови діяльності органів, які виконують виправні роботи, за радянських часів, особливо у другій половині ХХ ст., не дозволяли серйозно підвищити її ефективність. Це зумовило зниження застосування цього виду покарання. Аналіз судової статистики за останні 40 років, проведений А.С. Міхліним, доводить, що у першій половині 60-х рр. ХХ ст. кількість засуджених до виправних робіт перевищувала 20% (20,7-23,8%). У 1966–1972 рр. цей відсоток знизився до 17-18%. У наступні роки спостерігається подальше зменшення вироків, які містили покарання виправні роботи: 1973–1981 рр. – 15-17% та застосування умовного засудження та умовного звільнення з обов'язковим залученням до праці.

Відповідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 20 березня 1964 р. було передбачено умовне звільнення засуджених з місць позбавлення волі для роботи на будівництві хімічної промисловості. Згідно з цим указом, умовне звільнення застосовувалося до засуджених, які проявили бажання сумлінною працею спокутувати вину. Особа звільнялася умовно-достроково від відбуття покарання, якщо строк покарання передбачав: три роки, враховуючи, що вона відбула покарання не менше одного року позбавлення волі; десять років у разі відбуття покарання позбавлення волі не менше двох років; понад десять років у разі відбуття покарання позбавлення волі не менше п'яти років [20, с. 250].

Починаючи з 1968 р. стало практикуватися умовне звільнення з виправно-трудової установи окремих категорій засуджених з направленням їх на підприємства народного господарства [22]. Згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР від 12 червня 1970 р. закріплювалося умовне засудження до позбавлення волі з обов'язковим залученням до праці [22]. Відповідно до цього документу при призначенні покарання повнолітній працездатній особі, вперше засудженому до позбавлення волі від одного до трьох років, міг винести постанову про умовне засудження цієї особи до позбавлення волі з обов'язковим залученням його на строк призначеного покарання до праці у місцях, визначених органами, які відають виконанням вироку. Указ Президії Верховної Ради СРСР від 8 лютого 1977 р. доповнив Основи кримінального законодавства ст. 442, яка закріпила сформований з 1964 р. порядок умовного звільнення з місць позбавлення волі з обов'язковим залученням до праці [23]. Умовне звільнення з обов'язковим залученням до праці не застосовувалося до іноземців і осіб без громадянства, а також засуджених, яким поряд з покаранням призначалися заходи примусового лікування від алкоголізму чи наркоманії, а також не пройшли повний курс лікування венеричного захворювання.

Умовне звільнення з обов'язковим залученням до праці могло застосовуватися до засуджених на строк до десяти років включно після фактичного відбуття ними не менше третини призначеного строку покарання. До засуджених на строк понад десять років – після фактичного відбуття ними не менше половини призначеного строку покарання. Це означало, що умовне звільнення з обов'язковим залученням до праці могло застосовуватися і до осіб, які вчинили особливо тяжкі злочини, і особливо небезпечні рецидивісти, якщо їх подальше виправлення було можливо без ізоляції від суспільства. Тим самим передбачалося створення стимулу для формування законслухняної поведінки навіть найнебезпечніших злочинців. Однак на практиці ці очікування не виправдалися. Починаючи з 1982 р. було внесено зміни і доповнення до кримінального законодавства, що істотно звузило коло засуджених, до яких могло застосовуватися умовне звільнення з обов'язковим залученням до праці зазначеного строку покарання.

У 1977 р. Основи кримінального законодавства КК РРФСР було доповнено у частині підстав і порядку призначення умовного засудження з обов'язковим залученням до праці (ст. 232 Основ). Цей захід міг застосовуватися до повнолітніх працездатних осіб, вперше засуджених за умисні злочини на строк до трьох років, а до вперше засуджених за злочини, вчинені з необережності, – на строк до п'яти років. Умовне засудження з обов'язковим залученням до праці не застосовувалося до засуджених за особливо небезпечні державні злочини, бандитизм, умисні вбивства, умисні тяжкі тілесні ушкодження (крім здійснення їх за пом'якшуючих обставин), звалтування при обтяжуючих обставинах і особливо злісне хуліганство. Зі сфери можливого застосування даної міри також виключалися особи, яким поряд з покаранням було призначено примусове лікування від алкоголізму і наркоманії, а також не пройшли повного курсу лікування венеричного захворювання, до засуджених іноземців та осіб без громадянства.

Відповідно до змін кримінального законодавства Основи виправно-трудового законодавства доповнювалися розділом III-A (ст. 391–394) «Порядок і умови виконання умовного засудження до позбавлення волі з обов'язковим залученням засудженого до праці і умовного звільнення з місць позбавлення волі» [24].

Висновки. Отже, після встановлення радянської влади, на початку 20-х рр. XX ст. не пов'язані з позбавленням волі примусові роботи набули широкого поширення, тому що вони: не містили умови ізоляції засуджених від суспільства; передбачали обов'язкове залучення засуджених до праці, що було основою ідеології радянської влади; призначалися на певний термін, який дозволяв тривалий час регулювати трудову діяльність і поведінку засуджених; підлягали швидкому виконанню на відміну від заслання, позбавлення волі та інших видів кримінальних покарань. Для їх виконання не потрібно було будувати спеціальні місця, переміщувати засуджених в іншу місцевість.

Список використаних джерел:

1. Багрий-Шахматов Л.В. Система уголовных наказаний и исправительно-трудовое право: учебное пособие / Под ред. Н.А. Стручкова. М.: Изд-во ВШ МВД СССР, 1969. 77 с.
2. Богданов В.Я. Деятельность инспекции исправительных работ и трудоустройства по перевоспитанию осужденных. М.: ВНИИ МВД СССР. 1981.
3. СУ РСФСР. 1917. № 12.
4. Бушуев И.А. Исправительно-трудовые работы как мера наказания в советском уголовном праве. Советское государство и право. 1957. № 12. С. 56–63.

5. Про введення в дію Кримінального кодексу УСРР: Постанова ВУЦВК від 23 серпня 1922 р. // ЗУ УСРР. 1922. № 36. Ст. 554.
6. Шармар О.М., Бабаніна В.В. Виникнення та розвиток законодавства України про кримінальну відповідальність. Митна справа. 2012. № 1. С. 82-89.
7. Смыкалин А.С. Создание советской судебной системы. Российская юстиция. 2002. № 2. С. 39-42.
8. Про затвердження Кримінального кодексу Української РСР: Закон УРСР. Відомості Верховної Ради (ВВР), 1961, № 2, ст. 14. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2000-05>. (дата звернення: 17.11.2017).
9. Кримінальний кодекс України: Закон від 05.04.2001 № 2341-III. ВР України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 21.12.2017).
10. СУ РСФСР. 1919. № 18.
11. Бушуев И.А. Исправительно-трудовые работы без лишения свободы как мера наказания в советском уголовном праве: автореф. дисс. ... кандидата юридических наук. М., 1955. 13 с.
12. Тарновский Е. Судебная репрессия в цифрах за 1919–1922 гг. Ежегодник советской юстиции 1922 г. № 44–45. С. 44.
13. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 2-е изд. Т. 2. М., 1983. С. 81.
14. Чернышева Д.В. Возникновение и становление уголовно-исполнительных инспекций. Человек: преступление и наказание. 2008. № 2. С. 25-29.
15. СУ РСФСР. 1926. № 80. Ст. 600.
16. Об организации принудительных работ без содержания под стражей: Постановление ВЦИК и СНК РСФСР от 6 сент. 1926 г. СУ РСФСР. 1926. № 60. Ст. 462.
17. О карательной политике и состоянии мест заключения: Постановление ВЦИК РСФСР от 26 марта 1928 г. Ежегодник юстиции. 1928. № 14.
18. Основы уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик: Закон СССР от 25 декабря 1958 г. Ведомости Верховного Совета СССР. 1959, № 1, ст. 6. URL: <https://ru.wikisource.org/wiki>. (дата звернення: 10.04.2018).
19. Кримінальний кодекс Української РСР: Закон від 28.12.1960. ВР України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2001-05/2002-05> (дата звернення: 21.03.2018).
20. Уголовно-исполнительное право России: учебник / Под ред. А.И. Зубкова. М.: Норма, 1997. 614 с.
21. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 8 февраля 1977 г. дополнил Основы уголовного законодательства ст. 442, которая закрепила сложившийся с 1964 г. порядок условного освобождения из мест лишения свободы с обязательным привлечением к труду. Ведомости Верховного Совета СССР. 1977. № 7. Ст. 116.
22. Ведомости Верховного Совета СССР. 1970. № 24. Ст. 204.
23. Ведомости Верховного Совета СССР. 1977. № 7. Ст. 116.
24. Ведомости Верховного Совета СССР. 1977. № 7. Ст. 118.